

УДК [94:378.4/.6](477)"1955/1965"

О. О. Онищук

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х рр.

У статті досліджено систему підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції в УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960 рр. через мережу внз. Визначено, що об'єктивні процеси економічного та політичного розвитку СРСР обумовили реформування системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції. Розкрито основні недоліки в системі функціонування вищої освіти, здійснено оцінку ефективності системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції у зазначений період.

Ключові слова: науково-технічна інтелігенція, вища освіта, вищі навчальні заклади, заочна освіта, аспірантура.

Науковий потенціал України багато в чому визначається здатністю системи освіти відтворювати висококваліфіковані науково-технічні кадри. Рівень підготовки науково-технічних кадрів повинен відповідати зростаючим потребам науки. Тільки в цьому випадку наукова система буде життєздатною, а її діяльність продуктивною. Об'єктивне вивчення досвіду системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції є методологічною основою для вироблення стратегії розвитку сучасної системи вищої технічної освіти. Особливо цікавим, на наш погляд, є досвід підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції в період найбільш потужного розвитку української науки в другій половині 1950-х – у першій половині 1960-х рр., адже саме в цей період були закладені підвалини функціонування сучасної вищої технічної освіти. Разом з тим, аналіз формування та поповнення кадрів науково-технічної інтелігенції зазначеного періоду може допомогти у вирішенні проблем, пов'язаних із якісним та кількісним відтворенням наукового потенціалу в Україні.

У процесі дослідження проаналізовано доробки радянських і сучасних дослідників, архівні документи, статистичні дані, офіційні державні та партійні документи. Найбільша кількість праць із зазначеної проблеми відноситься до 1960-х рр., коли в умовах розгортання науково-технічного прогресу питання підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції набували найбільш актуального значення. До таких праць слід віднести колективну монографію «Вища школа Української РСР за 50 років» та монографію В. І. Пітова «Высшая школа УССР в период перестройки» [1; 2]. Однією із перших праць українських радянських істориків, автори якої розкрили проблему підготовки кадрів інтелігенції, була монографія Ю. Курносова та А. Бондар [3]. У цій роботі автори показали особливості підготовки кадрів інтелігенції в УРСР. Процес формування наукових кадрів розкривають праці К. Т. Галкіна, Є. В. Чуткерашвілі, Б. Д. Лебіна, де питання розвитку вищої освіти розглядаються в контексті економічного розвитку країни [4; 5; 6]. Значні матеріали залучені із збірників державної статистики [7; 8; 9]. У них містяться дані про кількість вищих навчальних закладів республіки, прийом та випуск студентів і аспірантів, чисельність науково-педагогічних працівників тощо. Серед наукових досліджень сучасного періоду необхідно виділити дисертації С. М. Домбровської, О. М. Сергійчук, Т. Г. Сидорчук [10; 11; 12].

Отже, історіографічна база дозволяє в повному обсязі дослідити питання системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції в Україні в другій половині 1950-х – першій половині 1960 рр. через мережу вищих навчальних закладів.

У досліджуваній період система підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції перебувала в тісній залежності від політичного та соціально-економічного розвитку СРСР. У середині 1950-х рр. радянська економіка значно відставала в розвитку від народного господарства провідних західних країн. Рівень розвитку важкої промисловості був нижче ніж у більш розвинених країнах, які вже давно розгортали глибоке технічне перетворення виробництва згідно з новітніми досягненнями науки. Геополітичне протистояння двох систем, яке проявлялося в гонитві озброєнь і космічному змаганні, вимагало істотного прискорення розвитку военно-промислового комплексу (ВПК), який мав низький техніко-технологічний рівень. Прагнення наздогнати розвинуті капіталістичні країни за рівнем наукового розвитку і технічної оснащеності виробництва призвели до запровадження радянським керівництвом курсу на прискорення науково-технічного прогресу. Однак, науково-технічний прогрес у СРСР носив значною мірою імітаційний характер, оскільки був обумовлений не розвитком ринкової економіки у відповідності з реальними суспільними потребами як у капіталістичних країнах, а технічним прогресом, що тривав на Заході, і насамперед у США. Завдання було очевидним – не відстати від Заходу за рівнем науково-технічного розвитку, і сконцентрувати власний науково-технічний потенціал на пріоритетних напрямках. Пріоритет в розвитку надавався ВПК. Водночас в умовах «холодної війни» орієнтація партійного керівництва на розвиток ВПК обумовлювало не тільки пріоритетне фінансування, але й матеріально-технічне забезпечення галузей ВПК. Особлива увага приділялася підготовці кваліфікованих науково-технічних кадрів для забезпечення розвитку ВПК.

В умовах екстенсивного розвитку радянської економіки витрати на технологічне переозброєння виробництва були менші витрат на нове будівництво, розширення діючих підприємств. Збільшення обсягів

виробництва відбувалось переважно за рахунок збільшення кількості підприємств, що вимагало наявності великої кількості висококваліфікованих фахівців.

Водночас науково-технічний прогрес за якісними показниками був нижче ніж у провідних західних країн. Відставання в якості намагалися компенсувати кількістю витрат на науку і чисельністю зайнятих у ній науково-технічних кадрів, що, в першу чергу, обумовлювало покращення підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції.

Отже, об'єктивні процеси економічного та політичного розвитку обумовили проведення цілеспрямованої політики радянського керівництва щодо збільшення чисельності кваліфікованих науково-технічних кадрів. Однак існуюча система функціонування вищих навчальних закладів не могла в повному обсязі забезпечити потреби країни у висококваліфікованих кадрах. Структура, зміст, цілі та програма підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції не відповідали курсу партійної влади на прискорення науково-технічного прогресу. Орієнтація на пріоритетний розвиток ВПК вимагала наявності великої кількості фахівців із новітніх технологій, підготовка яких через мережу вищих навчальних закладів мала істотні недоліки. Відтак, радянським керівництвом було запроваджено перебудову вищої освіти, відповідно до якої передбачалось вдосконалення системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції.

У першу чергу радянське керівництво посилило державний контроль за підготовкою наукових кадрів. Підготовка кадрів вищої кваліфікації регулювалася виключно законодавчими актами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, які копіювалися відповідними українськими структурами. Створене на початку 1955 р. в УРСР Міністерство вищої освіти УРСР (МВО УРСР) здійснювало контроль лише за навчально-методичною та науковою роботою вишів та технікумів, що знаходилися на території УРСР. У липні 1959 р. на базі Міністерства вищої освіти було створено Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в УРСР (МВССО) як союзно-республіканський орган державного управління. Міністерство також здійснювало загальне керівництво й контроль за навчально-виховною і науково-дослідною роботою всіх вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, що знаходились у віданні інших міністерств і раднаргоспів в УРСР.

Радянське керівництво зосереджувало основні повноваження щодо плану підготовки та розподілу кадрів науково-технічної інтелігенції, залишивши за МВО УРСР лише контроль за менш важливими функціями. Однак слід зазначити, що у цій складній системі МВО УРСР, у межах наявних повноважень, залишалось провідною установою з управління вищою освітою, яка зосереджувала наукові та методичні ресурси галузі.

Суттєве удосконалення системи підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції було запроваджено в постановах, прийнятих ЦК КПРС відповідно у 1959 р. та 1963 р.

Постановою від 17 квітня 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» було запроваджено перебудову середньої та вищої освіти, яка полягала у розширенні мережі вищих навчальних закладів та мережі заочної та вечірньої освіти; збільшенні часів виробничої практики студентів; збільшенні випуску спеціалістів із новітніх технологій; створенні при вищих навчальних закладах відділів та факультетів підвищення кваліфікації спеціалістів; залученні до викладацької роботи у внз найбільш кваліфікованих інженерно-технічних працівників підприємств, конструкторських бюро та науково-дослідних інститутів [13, с. 525-528]. Логічним продовженням було прийняття 9 травня 1963 р. постанови «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки та використанню спеціалістів», яка запроваджувала курс на подальшу реорганізацію вищих навчальних закладів, збільшення контингенту студентів, покращення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів [14, с. 402-408].

Для збільшення контингенту студентів у постанові 1956 р. були затверджені правила прийому до внз, які надавали пільги при вступі особам, що мали стаж практичної роботи або демобілізувалися із лав Радянської Армії. Так, у 1961 році серед осіб, які подали заяви на вступ до внз 73,4% чоловік мали виробничий стаж два і більше років [15, арк. 2]. Починаючи з 1960 р., було дозволено також приймати до внз молодь, яка мала цільове призначення від підприємств, будівництв, колгоспів і радгоспів. Для цих студентів встановлювалася підвищена стипендія, а по завершенні навчання вони повертались на підприємства. Так, у Київському політехнічному інституті у 1960 р. на таких умовах було зараховано 360 студентів [16].

Вступ до внз характеризувався великим конкурсом, однак число бажаючих навчатися зростало значно швидше, ніж виділялися планові місця. Найбільшими були конкурси при вступі до політехнічних і машинобудівельних інститутів. Так, у 1958 р. конкурс до політехнічних та машинобудівельних інститутів складав 3 чоловіка на одне місце [17, арк. 31].

Істотною особливістю реформування вищої освіти була її побудова за територіально-виробничим принципом. Визначальним був поділ країни на економічні райони і розвиток в них відповідної мережі вищих навчальних закладів. Запроваджувалось концентрування підготовки фахівців одного профілю в одному економічному районі. Так, підготовку спеціалістів для гірничої промисловості здійснювали п'ять навчальних закладів (Донецький політехнічний інститут, Дніпропетровський гірничий інститут, Комунарський гірничо-металургійний інститут, Криворізький гірничорудний інститут та Харківський інститут гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки), розташованих безпосередньо у центрі гірничої промисловості – Донецько-Придніпровському економічному районі [18, арк. 86].

У першу чергу, перебудова вищої освіти мала на меті готувати спеціалістів широкого профілю, здатних швидко адаптуватися до роботи в будь-якій технічній галузі. У зв'язку з цим істотно змінились форми навчальної роботи з тими студентами, які не мали виробничого стажу. Такі студенти зобов'язані були упродовж двох років поєднувати навчання з виробничою практикою на робочих місцях за обраним фахом.

Організація навчального процесу ускладнювалась різноманітністю фахів, за якими в інституті велася підготовка інженерів, різнохарактерністю виробництв, для яких готувалися фахівці. За таких умов кафедрам доводилось організовувати двопоточні навчальні заняття (вдень і ввечері), або проводити навчання безпосередньо за місцем роботи студентів. Так, у київських технічних вчз, зокрема, у політехнічному та інженерно-будівельному інститутах у 1959 р. навчання студентів перших курсів було організовано без відриву від виробництва шляхом поєднання роботи на підприємствах з очними заняттями у вечірній або денний час. У Київському автодорожньому інституті навчання студентів проводилось шляхом тижневого чергування теоретичних занять з роботою на виробництві. Всього із 3208 студентів перших курсів київських вчз 2418 було розподілено для роботи на 105 підприємствах [19, арк. 37].

Навчатись за таким графіком було дуже складно, про що свідчать спогади випускника Луганського машинобудівного інституту В. К. Варецького: «В ту пору нашу єдину групу школярів М-111р називали «жертвами хрущовського експерименту». Було надзвичайно важко після школи звикати до системи занять «ранок-вечір», найчастіше з нічними змінами на заводі. Це потім, набагато пізніше, ми абсолютно все зрозуміли, що це не так вже й погано для дипломованого інженера мати ще й професію токаря, фрезерувальника чи свердлувальника» [20, с. 20].

Однією з основних проблем у підготовці інженерно-технічних кадрів широкого профілю була наявність великої кількості номенклатури спеціальностей та спеціалізацій, що, в свою чергу, призводило до випуску вузькопрофільних спеціалістів, які не мали широкої загальнонаукової підготовки, необхідної для розв'язання складних виробничо-технічних завдань. Наприклад, спеціальність металургія кольорових металів мала 10 спеціалізацій [21, с. 50]. Усе це ускладнювало використання молодих спеціалістів на практичній роботі. У зв'язку з цим МВО УРСР переглянуло наявну номенклатуру спеціальностей і вже у 1955/1956 навчальному році в усіх вищих навчальних закладах було введено новий перелік спеціальностей, що передбачав підготовку кадрів більш широкого профілю. Згідно з затвердженим переліком, кількість спеціальностей в інститутах УРСР зменшилась з 299 до 212 [21, с. 50]. Одночасно укрупнювались спеціалізації всередині кожної спеціальності, встановлювався обов'язковий перелік спеціальностей із нової техніки. Між іншим, скорочення номенклатури спеціальностей призвело до зміни профілю навчання значної кількості контингенту студентів. Частина студентів недефіцитних спеціальностей переводили на інші спеціальності, потреба в яких зростала. Наприклад, чимало студентів-геологорозвідників та вуглезбагачувачів продовжували навчання за спеціальностями «гірничі машини», «електромеханіка», «автоматичні, телемеханічні та електровимірвальні прилади та обладнання» [21, с. 52].

Зауважимо, що запровадження нового, значно скороченого переліку спеціальностей, не привело до зменшення контингенту студентів вчз УРСР. Навпаки, він рік у рік збільшувався, головним чином, за рахунок введення і розширення підготовки спеціалістів із новітніх галузей науки і техніки. Про це свідчать такі дані: якщо у 1959 р. із основних галузей нової техніки до вищих навчальних закладів УРСР було прийнято 6082 особи, то у 1960 р. – 7710, а у 1961 р. – 9275 чоловік [22, арк. 236].

Введення виробничої практики студентів у всіх технічних вищих навчальних закладів та скорочення номенклатури спеціальностей мало на меті готувати спеціалістів широкого профілю, незалежно від спеціалізації, які могли швидко адаптуватися до роботи в будь-якій технічній галузі.

У досліджуваній період простежується тісна залежність динаміки підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції від актуальних завдань розвитку ВПК. У першу чергу, здійснювалась підготовка науково-технічних кадрів для приладобудівельної, радіотехнічної, електротехнічної промисловості, що забезпечували науково-технічний пріоритет. За період з 1958 р. по 1962 р. тільки у вищих навчальних закладах МВССО УРСР було організовано підготовку по 37 нових спеціальностях, у тому числі за спеціальностями «електронні прилади», «промислова електроніка», «математичні і лічильно-обчислювальні прилади», «прилади точної механіки» та ін. [23, с. 143].

Розгортання в широких масштабах виробництва радіоелектронної апаратури потребувало великої кількості фахівців. Для цього у Київському політехнічному інституті було організовано кафедри електронних та іонних приладів, обчислювальної техніки; у Харківському політехнічному інституті – кафедра автоматики та вимірювання устаткування; в Донецькому політехнічному інституті – кафедри автоматики і телемеханіки, електрифікації промислових підприємств; у Львівському політехнічному інституті – кафедри конструювання і технологія виробництва радіоапаратури [24, арк. 240].

У 1961 р. для нових галузей промисловості було організовано підготовку фахівців більш як з 50 спеціальностей [25, с. 142]. Особливо швидкими темпами збільшувалась підготовка фахівців із автоматизації виробничих процесів. Так, якщо у 1958/1959 навчальному році по 6 спеціальностям автоматизації виробничих процесів у вчз навчалось 1368 студентів, то у 1960/1961 навчальному році студентів з цих спеціальностей налічувалось вже 2528 чоловік [26, арк. 237].

У свою чергу, запровадження нових спеціальностей обумовило потребу в науково-педагогічних кадрах. Не вистачало викладачів із науковими ступенями та вченими званнями. З цієї причини поширилась практика сумісництва. До навчального процесу залучали висококваліфікованих інженерно-технічних працівників підприємств, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів АН УРСР. Наприклад, у Харківському політехнічному інституті на кафедрі металознавства за сумісництвом працювали: головний металург заводу «Серп і Молот» В. Н. Барков, начальник металознавчого відділу Українського науково-дослідного інституту металів, кандидат технічних наук В. І. Курманов, начальник групи проектування термічних цехів Державного інституту з проектування підприємств автомобільної промисловості Ю. Л. Ревіс [27, арк. 2].

Помітно посилилась підготовка фахівців для базових галузей важкої промисловості, основним споживачем яких був ВПК. Наказом МВО УРСР від 13 лютого 1957 р. Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування було перейменовано в Запорізький машинобудівний інститут [28, с. 95]. У зв'язку з нестачею кваліфікованих кадрів з радіотехніки та електронної техніки ЦК КПРС і Міністерство СРСР у 1962 р. прийняло постанову «Про заходи по дальшому збільшенню підготовки спеціалістів з радіотехніки і електронної техніки з вищою і середньою спеціальною освітою». Згідно з цією постановою Харківський гірничий інститут було реорганізовано в інститут гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки та введено п'ять спеціальностей нового профілю, а саме: «автоматики і телемеханіки», «промислової електроніки», «радіотехніки», «математичних і лічильно-обчислювальних приладів та пристроїв», «конструювання і технології виробництва радіоапаратури» [29, арк. 122]. Необхідність забезпечення підприємств міст Краматорська та Луганська й навколишніх заводів і шахт інженерно-технічними кадрами, зумовило реорганізацію у 1959 р. Краматорського вечірнього філіалу Донецького індустріального інституту та Луганського вечірнього філіалу Харківського політехнічного інституту в самостійні вечірні інститути [30, арк. 46].

В умовах науково-технічного прогресу особливо помітним стало відставання радянської хімічної промисловості, що позначалося передусім на ВПК. У 1958 р. радянським керівництвом був започаткований курс на хімізацію країни. За період з 1959 р. по 1963 р. було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Це, у свою чергу, обумовило потребу у фахівцях з хімічної технології. Так, МВО УРСР Указом від 28 червня 1958 р. збільшило прийом студентів на 140 чоловік на стаціонарне навчання та на 175 чоловік на заочне навчання за наступними спеціальностями: «технологія основного органічного синтезу і синтетичного каучуку»; «хімічна технологія палива»; «технологія пластичних мас»; «машини і апарати хімічного виробництва». З 1958/1959 навчального року розпочалась підготовка фахівців з технології органічного синтезу, синтетичного каучуку в Київському, Львівському і Одеському політехнічних інститутах. [31, арк. 11-12]. Водночас МВО УРСР проводилась робота по підвищенню наукової та педагогічної кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів за спеціальностями хімічної технології. З цією метою були відряджені 24 викладачі 9 внз УРСР на термін від 1 до 3 місяців до провідних внз МВО СРСР – Московського, Ленінградського, Казанського університетів, Московського вищого училища ім. Н. Е. Баумана, Московського хіміко-технологічний інституту ім. Д. І. Менделєєва [31, арк. 26].

Вплив ВПК на промислову політику радянської держави обумовлював реалізацію масштабних проєктів у базових високотехнологічних галузях – авіаційної, атомної, ракетно-космічної. Виходячи з вимог цих проєктів, формулювалися програми досліджень академічних та галузевих науково-дослідних інститутів, а також цілі і зміст підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції у вищих навчальних закладах. Пріоритет надавався розвитку ракетно-космічної галузі. У зв'язку з цим у 1958 р. у Харківському авіаційному інституті був створений ракетний факультет [32, арк. 14]. У Дніпропетровському державному інституті ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією збільшувалась підготовка фахівців на фізико-технічному факультеті, який готував унікальних спеціалістів по всьому спектру напрямів ракетно-космічної техніки. Студенти цього факультету поєднували теоретичну підготовку з практикою на найбільших ракетних заводах і конструкторських бюро. Так, перші 3,5 роки студенти вивчали загальноосвітні та загальнотехнічні дисципліни, а наступні два роки працювали за обраними спеціальностями на заводах № 586, № 953 та в Особливому конструкторському бюро-586 міста Дніпропетровськ. Студенти працювали на посадах від робочого до техника-конструктора та отримували заробітну плату на загальних підставах [33, арк. 23].

Підготовка спеціалістів із новітніх технологій вимагала наявності укомплектованих сучасним обладнанням навчальних лабораторій. Однак більшість технічних інститутів УРСР мали незадовільний стан матеріально-технічної бази, про що свідчить уривок з виступу викладача Київського політехнічного інституту Плигунова на засіданні директорів вищих технічних навчальних закладів УРСР у 1957 р.: «Обладнання Київського політехнічного інституту застаріло і нам дуже соромно, коли до нас приходять представники іноземних делегацій, і ми не можемо повести їх до лабораторій. ...коли я казав, що поки ми навчаємо на морально застарілому обладнанні, ми не можемо сказати, що ми навчаємо правильно. У нас ще значна кількість електротехнічного обладнання німецького, застарілого, дуже старих років» [34, арк. 26]. Якщо провідні внз не мали відповідних лабораторій, то особливо поганий стан матеріально-технічної бази спостерігався у філіалах інститутів. Так, у 1956 р. у Ворошиловградському вечірньому філіалі Харківського політехнічного інституті не було власних кабінетів і лабораторій, тому заняття проходили у хімічних лабораторіях середніх шкіл [35, арк. 147].

Питання фінансування вищих навчальних закладів розглядалися Радою Міністрів УРСР. У 1957 р. Радою Міністрів УРСР було визначено, що для забезпечення вищих навчальних закладів необхідним обладнанням потрібно асигнувати близько 250 млн. руб. Однак на придбання нової техніки у 1957 р. було виділено всього 21 млн. руб. [36, арк. 78]. Звичайно, при такому фінансуванні повністю замінити старе обладнання новим було не можливо. Зменшення фінансування на розбудову матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів було пов'язано з колосальними витратами на гонку озброєнь та космічну програму. Відтак, недостатнє фінансування призводило до неповноцінного розвитку матеріально-технічної бази та її невідповідності реальним потребам.

В умовах екстенсивного розвитку радянської економіки цілі, пов'язані з науково-технічним прогресом, явно відступали перед цілями і завданнями щодо виконання і перевиконання виробничих планів. Збільшення кількості підприємств, розширення та укрупнення діючих виробництв вимагало наявності великої кількості висококваліфікованих фахівців. У зв'язку з цим випуск інженерно-технічних кадрів

збільшився майже у два рази: якщо у 1955 р. випуск складав 13,4 тис. осіб, то у 1959/1960 рр. було випущено вже 22,8 тис. осіб [37, арк. 236].

Таким чином, орієнтація радянського керівництва на розвиток ВПК визначала пріоритетні напрямки підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції у вищих навчальних закладах. Насамперед збільшувався випуск фахівців із галузей важкої та хімічної промисловості, основним споживачем яких був ВПК. Водночас система підготовки науково-технічних кадрів мала істотні недоліки. По-перше, пріоритетне фінансування ВПК зменшувало витрати на розбудову сучасної матеріально-технічної бази внз. По-друге, запровадження нових спеціальностей обумовлювало потребу у науково-педагогічних кадрах, яких катастрофічно не вистачало. А це, поряд із щорічним збільшенням плану випуску кадрів науково-технічної інтелігенції безпосередньо для виробництва, впливало на якість підготовки фахівців.

Стрімке кількісне зростання галузевих науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро для забезпечення розвитку ВПК обумовлювало потребу у збільшенні наукових кадрів вищої кваліфікації. Це, поряд із щорічним зростанням кількості студентів і появою нових спеціальностей, дало поштовх для розвитку аспірантури. Так, якщо на кінець 1956 р. кількість аспірантів технічної галузі складала 668 осіб, то у 1959 р. – 1131 чоловік, а у 1963 р. – 3419 осіб [38, с. 627; 39, с. 574].

У 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо поліпшення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів». Відповідно до цієї постанови, до аспірантури приймалися переважно особи, що мали стаж практичної роботи не менше двох років. Із метою підвищення якості дисертацій була запроваджена обов'язкова попередня публікація результатів дисертаційного дослідження у вигляді статей чи монографій [40, с. 312].

Утім виконання постанови на практиці виявили істотні суперечності. З одного боку, цей законодавчий акт сприяв кількісному зростанню контингенту аспірантів за рахунок осіб, які мали практичний стаж, однак випуск наукових кадрів значно зменшився. Цьому є кілька пояснень. Запровадження вимог про обов'язкові попередні публікації зумовило зменшення кількості захищених кандидатських дисертацій вдвічі. Насамперед це пов'язано з особливостями наукового дослідження у галузі технічних наук. Відтак, для проведення дослідження аспірант витрачав багато часу на вирішення питань матеріально-технічного забезпечення, а також на виконання великого обсягу експериментальної роботи і, найчастіше, не встигав опублікувати результати досліджень до встановленого строку.

Суттєво впливало на своєчасний захист дисертацій збільшення обсягів викладацької роботи аспірантів, що, у свою чергу, призводило до зменшення часу на проведення дослідження. Дійсно, нестача кафедр у кваліфікованих викладачах зумовлювало залучення аспірантів до викладацької діяльності. Наприклад, у Харківському інституті гірничого-машинобудування, автоматики та обчислювальної техніки аспіранта А. А. Золотко було переведено на заочну форму навчання у зв'язку з необхідністю поповнення викладачами кафедри збагачення корисних копалин [41, арк. 9].

Однією з проблем функціонування аспірантури була недостатня кількість професорів для керівництва науковою роботою аспірантів. Так, у 1956 р. у Харківському політехнічному інституті кількість викладачів без наукових ступенів і вчених звань по кафедрі теоретичних основ електротехніки складала 75%, по кафедрі тепломеханіки – 72% [42, арк. 13]. У деяких вищих навчальних закладах на окремих кафедрах викладачів з науковими ступенями та вченими званнями взагалі не було. У Харківському авіаційному інституті в 1958 р. до аспірантури за спеціальністю «авіаційні двигуни» не було зараховано жодного вступника, оскільки після смерті єдиного керівника на кафедрі не залишилося співробітників, які б могли взяти керівництво роботою аспірантів [43, арк. 2].

Отже, сукупність проблем у функціонуванні аспірантури обумовили значне зменшення випуску аспірантів. Так, якщо у 1956 р. випуск аспірантів з технічних галузей складав 245 осіб, то у 1958 р. – 169 осіб, а у 1959 р. – 158 чоловік [44, с. 450].

Ситуація дещо покращилась на початку 1960-х рр. Виявленні радянським керівництвом недоліки та протиріччя у функціонуванні аспірантури після запровадження постанови 1956 р. обумовили прийняття у 1961 р. нової постанови «Про заходи щодо поліпшення підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів». Відповідно до цієї постанови внз було надано право відряджати науково-педагогічних працівників до інших внз, установ та підприємств для виконання наукових досліджень; збільшено прийом в аспірантуру по нових галузях науки і техніки, надавалися пільги аспірантам-заочникам, організовувалась річна аспірантура [45, с. 156-159]. Поява системи пільг для здобувачів наукового ступеня давала можливість захистити дисертаційне дослідження у встановлений строк. Вже через рік відбулось помітне зростання числа наукових кадрів. Наприклад, у 1961 р. випуск аспірантів з технічних галузей склав 285 осіб, а у 1963 р. – 512 осіб [46, с. 574].

Здавалося, що на законодавчому рівні було забезпечено покращення підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції. Проте на практиці все виявилось значно складніше. Посилення вимог щодо якості дисертаційних досліджень призводило до несвоєчасного захисту дисертацій. Окремі вищі навчальні заклади домагалися високих показників випуску аспірантів, однак загальний показник був незадовільним. У результаті, повністю задовольнити потреби вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ у науково-технічних кадрах не вдалося.

Таким чином, в умовах геополітичного протистояння двох систем, прагнення радянського керівництва наздогнати розвинуті капіталістичні країни за рівнем наукового розвитку і технічної оснащеності виробництва обумовило розгортання широкомасштабної науково-технічної політики. Але проблемі підвищення ефективності функціонування всієї науково-технічної сфери приділялося уваги набагато менше, ніж завданням кількісного збільшення науково-технічного потенціалу. На передній план висувалися не

питання реформування економічної системи на зразок західної моделі, а питання про деяке вдосконалення системи управління та підготовки науково-технічних кадрів, оскільки кількісне збільшення кадрів науково-технічної інтелігенції сприймалося як головний інструмент для досягнення поставленої мети. Проте невідповідність існуючої вищої освіти цим вимогам обумовило пошук оптимальної системи функціонування вищої школи.

Маючи на меті реформувати систему вищої освіти до вимог науково-технічного прогресу, радянське керівництво не змогло об'єктивно оцінити в повному обсязі всі матеріальні та людські ресурси, які потрібно було б вкласти у галузь. Істотні недоліки у сфері підготовки науково-технічних кадрів стали виявлятися у зниженні фінансування, що було пов'язано з гонкою озброєнь, колосальними витратами на розвиток космічної програми, та у неукомплектованістю вищих навчальних закладів науково-педагогічними кадрами, особливо із новітніх технологій. Виходячи з цього, велика кількість фахівців з вищою освітою мали досить низький рівень підготовки.

Напрямки підготовки науково-технічних кадрів визначалися не стільки об'єктивними потребами економіки, скільки пріоритетним розвитком ВПК. У результаті СРСР закономірно зайняв лідируючі позиції виключно в розвитку стратегічно важливих галузей виробництва. Водночас екстенсивний розвиток радянської економіки вимагав кількісного збільшення інженерно-технічних кадрів, масовість підготовки яких не відповідала новим тенденціям, викликаним науково-технічним прогресом.

Таким чином, недоліки, існуючі в системі підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції, обумовлювались не стільки слабкістю та недосконалістю самої системи вищої освіти, скільки суперечливістю у соціально-економічному та політичному розвитку країни на той час.

Проведене дослідження не вичерпує усіх можливостей вивчення обраної теми. Подальшої розробки потребують такі питання, як підвищення кваліфікації кадрів науково-технічної інтелігенції, підготовка кадрів науково-технічної інтелігенції через докторантуру.

Джерела та література

1. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2 ч. (1917-1967) / ред. В. І. Пітов. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – Ч. 2. – 539 с.
2. Питов В. І. Высшая школа УССР в период перестройки / В. И. Питов. – К. : Госполитиздав УССР, 1962. – 201 с.
3. Курнос В. Ю., Бондар А. Г. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР / А. Г. Бондар, В. Ю. Курнос. – К. : «Наукова думка», 1964. – 343 с.
4. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К. Т. Галкин. – М. : Советская наука, 1958. – 176 с.
5. Чуткерашвили Е. В. Кадры для науки / Е. В. Чуткерашвили. – М. : Изд-во «Высшая школа», 1968. – 357 с.
6. Лебин Б. Д. Подбор, подготовка и аттестация научных кадров в СССР / Б. Д. Лебин. – М. : Наука, 1966. – 288 с.
7. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1960. – 731 с.
8. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1964. – 654 с.
9. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1961. – 556 с.
10. Домбровська С. М. Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Домбровська. – Х., 2006. – 15 с.
11. Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1964 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Сергійчук. – К., 2002. – 19 с.
12. Сидорчук Т. Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-1970-ті рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Геннадіївна Сидорчук. – Запоріжжя, 1998. – 239 с.
13. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду / [редкол.: О. В. Килимник, І. Л. Бутич та ін.]. – К. : Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1961. – Т. 2. – 665 с.
14. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1898-1971 / [пер. з 8-го рос. вид., за заг. ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненко]. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 7. – 534 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 31, спр. 1669, 283 арк.
16. Київський Політехнічний інститут. Нарис історії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://kpi.ua/history-education_1944-1960
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 982, 159 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України), ф. Р-4621, оп. 1, спр. 253, арк. 86, 160 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4925, 148 арк.
20. Воспоминания выпускников Луганского машиностроительного института 1960-1975 годов / [состав. Б. П. Румянцева]. – Луганск : изд-во ТОВ «НВФ «СТЕК», 2003. – 160 с.
21. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2 ч. (1917-1967) / ред. В. І. Пітов. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – Ч. 2. – 539 с.
22. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 174, 249 арк.
23. Курнос В. Ю., Бондар А. Г. Вказана праця. – 343 с.
24. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 174, 249 арк.
25. Курнос В. Ю., Бондар А. Г. Вказана праця. – 343 с.
26. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 174, 249 арк.
27. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1682, оп. 8, спр. 1684, 16 арк.
28. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900-2010) / [ред. кол. проф. С. Б. Беліков, проф. А. Д. Коваль та ін.]. – Запоріжжя : АТ «Мотор Січ», 2011. – 663 с.
29. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 324, 144 арк.

30. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 129, 132 арк.
31. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 2, спр. 86, 31 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4702, 185 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4925, 148 арк.
34. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 46, 46 арк.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 365, 217 арк.
36. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 65, 147 арк.
37. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 174, 249 арк.
38. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1960. – 731 с.
39. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1964. – 654 с.
40. Чуткешакили Е. В. Кадры для науки / Е. В. Чуткешавили. – М. : Изд-во «Высшая школа», 1968. – 357 с.
41. ДАХО, ф. Р-5649, оп. 2, спр. 1352, 25 арк.
42. ЦДАВОВ України, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 47, 75 арк.
43. ДАХО, ф. Р-4589, оп. 4, спр. 622, 3 арк.
44. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1961. – 556 с.
45. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1898-1971 / [пер. з 8-го рос. вид., за заг. ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненко]. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 7. – 534 с.
46. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1964. – 654 с.

Онищук О. А. Система подготовки кадров научно-технической интеллигенции в Украине во второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. через сеть высших учебных заведений.

В статье исследована система подготовки кадров научно-технической интеллигенции в УССР во второй половине 1950-х – первой половине 1960 гг. через сеть высших учебных заведений. Определено, что объективные процессы экономического и политического развития СССР обусловили реформирование системы подготовки кадров научно-технической интеллигенции. Раскрыты основные недостатки в системе функционирования высшего образования, осуществлена оценка эффективности системы подготовки кадров научно-технической интеллигенции в указанный период.

Ключевые слова: научно-техническая интеллигенция, высшее образование, высшие учебные заведения, заочное образование, аспирантура.

Onischuk O. A. The system of training of scientific and technical intelligentsia in Ukraine in the second half of 1950th – first half of 1960th through a network of higher education institutions.

The system of training of scientific and technical intelligentsia in USSR in the second half of 1950th – first half 1960th through the network of higher education institutions is illuminated in the article. It was determined that the objective processes of economic and political development of the USSR influenced the development of the training system of scientific and technical intelligentsia. The estimation of system effectiveness of training of the scientific and technical intelligentsia is carried out.

Keywords: scientific and technical intelligentsia, higher education, distance education, graduate school.

УДК 32.001:39(477)"195"

Ю. О. Каганов

РАДЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Стаття присвячена ідеологічному аспекту свят та обрядів в радянській Україні другої половини ХХ ст. Аналізується впровадження нової і трансформація існуючої святково-обрядової культури під впливом державної політики, характеризуються її складові та особливості, проблеми сприйняття населенням. порушується питання про вплив нової моделі свят та обрядів на суспільну свідомість, витіснення релігійності, формування цінностей та ідентичності. На конкретних фактах показано розрив між офіційними канонами святкування і проведення обрядів та повсякденними практиками. Висвітлено прояви опозиційних настроїв населення під час святкування.

Ключові слова: свято, обряд, ритуал, радянська ідеологія, свідомість, ідентичність, культура

У структурі радянської ідеологічної системи, що прагнула регламентувати не тільки суспільний простір, але й повсякденне життя, вагому роль відігравали свята та обряди. Сильне емоційне піднесення і переживання, що несуть з собою свята, обряди і ритуали, є зручним інструментом для політичної пропаганди та ідеології. Радянська історія дала приклади масштабної трансформації національної, автентичної святково-обрядової культури в умовах формування нової соціалістичної дійсності, виховання радянського громадянина. Усвідомлення природного процесу змін свят і обрядів під впливом модернізації не може не викликати питання про особливості і наслідки таких експериментів у конкретних соціополітичних реаліях радянської України.

В радянській історіографії переважають роботи, що видавались для пропагандистів, методичні брошури з рекомендаціями щодо проведення свят у місті і селі [1; 2; 3]. На сьогодні існує достатній масив літератури